

حقوق طبیعی

در اندیشه‌ی شیعی

نگارخانه
نشر نگاه معاصر

مجید نیکوئی

حقوق طبیعی در اندیشه‌ی شیعی

مجید نیکوئی

نگارخانه

ناشر: نشر نگاه معاصر (وابسته به مؤسسه‌ی پژوهشی نگاه معاصر)

مدیر هنری: باسَم الرسام

حروفچینی و صفحه‌آرایی: حروفچینی هُما (امید سیدکاظمی)

لیتوگرافی: نوید

چاپ و صحافی: پیکان

نوبت چاپ: یکم، ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۵۰

قیمت: ۶۶۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۰۲۸-۴۵-۴

نشانی: تهران - مینی‌سیتی - شهرک محلاتی - فاز ۲ مخابرات - بلوک ۳۸ - واحد ۲ شرقی

تلفن: ۲۲۴۴۸۴۱۹ / پُست الکترونیک: negahe.moaser94@gmail.com

■ nashr_negahemoaser

تقدیم به سرچشمه‌های محبت

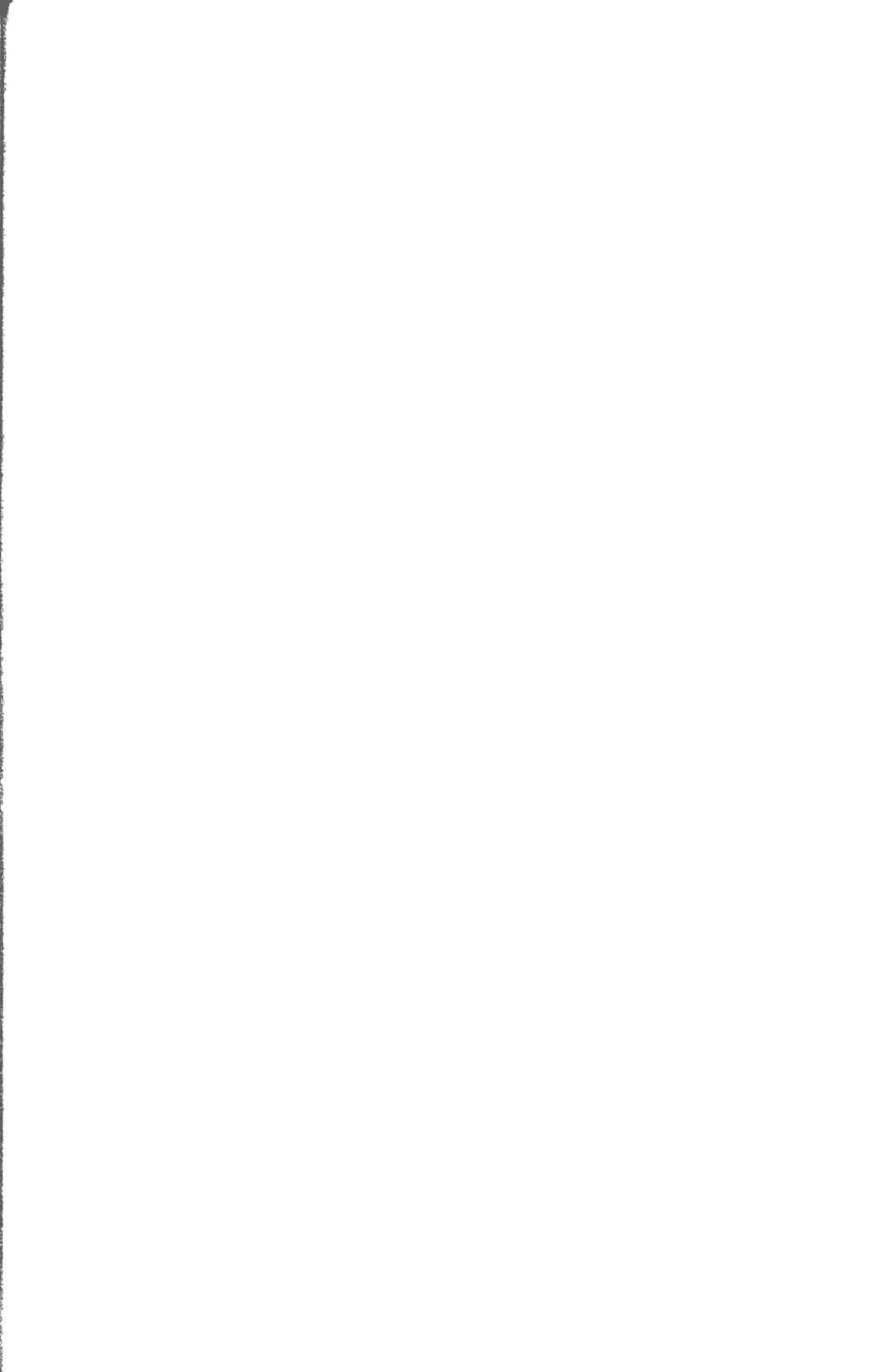
پدر،

مادر

و

همسرم

هواخواه توام جاننا و می دانم که می دانی
که هم نادیده می بینی و هم ننوشته می خوانی
حافظ

تقدیر و سپاس

اثربیش رومدیون تلاش ها و فداکاری های افراد بسیاری است که ذکر نام شان در این سطور نمی گنجد؛ از همسر و خانواده ی مهربان و فداکار و دوستان صمیمی گرفته تا معلمان و استادان گرانمایه. باری، فرصت را مغتنم شمرده و با یاد برخی، مراتب قدردانی و سپاس ام را بیان می کنم.

اولین دغدغه های ذهنی من در باب چالش های عقل و وحی، در اوان نوجوانی ایجاد شد؛ دورانی که مشکلات عمیق هویتی، گریبان هر ذهن کنجکاو را می گیرد. در آن ایام پرتلاطم، دایی و معلم مهربانم، ناصر شهیدی نیا، صبورانه سؤالاتم را به بحث می گذاشت. از روشن گری های محبت آمیزش صمیمانه قدردانی می کنم.

بی شک، تأمل در باب مشکلات جوامع اسلامی در مواجهه با دنیای جدید، در وهله ی نخست مدیون تلاش های اندیش ورزان و روشنفکران بزرگی است که در این راه دشوار قدم برداشته اند. لذا مراتب قدردانی و احترام خود را نثار این تاریخ سازان می کنم.

بنیان این اثر محصول تلاش های من در نگارش رساله دکتری در رشته حقوق عمومی دانشگاه شهید بهشتی است. از تلاش های استاد محترم، دکتر سید محمد قاری سیدفاطمی که با قبول راهنمایی رساله بر من منت نهاده و با گفتگوها و بیان نکات ارزنده، سخاوتمندانه یاری ام کردند، بسیار سپاس گزارم. به ویژه که این بزرگوار جسارت اندیشیدن و بیان ایده های نو را در من تقویت کرد. همچنین، از اساتید مشاورم، دکتر رحیم نوبهار، دکتر امیر نیک پی و دکتر محمد حسین زارعی که در این پژوهش از نکته سنجی ها و نظرات ژرف شان بهره مند شدم، تشکر می کنم. نیز از اساتیدی که داوری رساله را به عهده گرفتند،

به ویژه استاد محمد مجتهد شبستری، که حضورشان زینت بخش جلسه‌ی دفاع بود، صمیمانه سپاس گزارم. نکات ارزنده‌ی آن‌ها چراغ راهنمای این اثر شد. از اساتید گران قدر، دکتر محمد راسخ و دکتر حسین سیمایی صراف که شاگردی شان غنیمتی گران مایه در زندگی تحصیلی ام بوده است، قدردانی می‌کنم.

اساتیدی چند، در خارج از کشور بی‌هیچ چشم‌داشتی فایل کتاب‌هایشان را در اختیارم گذاشتند و به سؤالاتم با دقت تمام پاسخ گفتند. به همه‌ی آن‌ها به ویژه برایان تیرنی (Brian Tierney) و جین پُرتِر (Jean Porter) مدیونم.

در آخر، از همسرم مزگان عزیز، پدر، مادر و فرد فرد اعضای خانواده‌ام قدر دانم. این سرچشمه‌های محبت صمیمانه از کوتاهی‌هایم در انجام وظایف خانوادگی چشم‌پوشی کرده و با حمایت‌ها و محبت‌های بی‌دریغ‌شان همیشه همچون کوهی استوار پشتیبانم بوده‌اند. تا ابد خود را مدیون فداکاری‌ها و حمایت‌های بی‌کران‌شان می‌دانم. زیانم از سپاس‌تان قاصر و امید جبران این همه فداکاری، آرزویی بیش نیست.

مجید نیکوئی

بهمن ۱۳۹۸

مقدمه دکتر سید محمد قاری سیدفاطمی^۱

حقوق بشر معاصر و حقوق طبیعی، چه از منظر مفهومی و چه به لحاظ بنیان‌های معرفتی، از یکدیگر جدایی‌ناپذیرند. نظریه حقوق طبیعی، اعم از حقوق طبیعی مدرن و سنتی، از یک سو در پیوندی تاریخی با حقوق طبیعی مدرسی اروپایی شکل گرفته و از سوی دیگر در ایجاد حقوق بشر معاصر نقش آفرینی جدی داشته است. با هر خوانش و تفسیری از حقوق بشر معاصر، نقش سترگ حقوق مدرسی را در تکامل حقوق طبیعی و تأثیرگذاری این دورا بر حقوق بشر معاصر نمی‌توان انکار کرد. این پیوند با واسطه میان حقوق طبیعی مدرسی و حقوق بشر بر مورخان اندیشه و فیلسوفان حقوق بشری پوشیده نیست. حقوق طبیعی مدرسی در زایشی تاریخی با گذر از تحولات فکری عصر روشنگری و پس از آن، در پیدایش گفتمان حقوق بشر بسیار تأثیرگذار بود.

بی‌تردید، حقوق طبیعی مدرسی، به عنوان هسته‌ی تاریخی و مفهومی حقوق بشر، ابتکار بی‌سابقه فیلسوفان و الهی‌دانان مسیحی بوده و نباید گمان کرد که اندیشمندان مدرسی صرفاً با اتکاء بر تعالیم مسیحی این نظریه بدیع را بنیان نهاده‌اند؛ بلکه، حقوق طبیعی مدرسی، هم فرزند تعالیم مسیحی و هم مولود اندیشه‌های غیر مسیحی، اعم از یونانیان، مکاتب رومی-ژرمنی و مهم‌تر، متأثر از اندیشه‌های فیلسوفان و الهی‌دانان مسلمان است. از ابن سینا گرفته تا ابن رشد و میراث عدلیه و معتزله در جهان اسلام، همه و همه بر صورت‌بندی حقوق طبیعی مدرسی تأثیر گذاشته‌اند.

سؤال بسیار مهم که از دل تتبع در تاریخ اندیشه حقوق طبیعی و حقوق بشر برمی‌آید،

۱. استاد دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی.

این است که چرا حقوق طبیعی مدرسی و سپس حقوق طبیعی مدرن توانست زمینه‌ساز پیدایش حقوق بشر در جهان غرب شود، اما چنین زایش هنجاری و بالتبع ساختاری در جهان اسلام اتفاق نیفتاد؟ به چه دلیل مسلمانان، با وجود داشتن پیشینه‌ی غنی در سنت فکری عدلیه و توجه به عقلی بون حُسن و قبح (که از مفاهیم بنیادین حقوق طبیعی است)، این چنین در برابر بنیان‌های حقوق بشر مقاومت فکری می‌کنند؟ چرا امروزه شیعیان با هنجارهای حقوق بشری، این زاده‌ی حقوق طبیعی و مولود باواسطه‌ی اندیشه‌ی عقل‌گرای عدلیه، سر دشمنی دارند و آن را میراث نامیمون بیگانگان می‌دانند؟ چرا حقوق طبیعی در غرب منتهی به حقوق بشر شد، اما نه میراث عدلیه و نه گفتمان حُسن و قبح منتهی به نظریه حقوق طبیعی و حقوق بشر نشد؟ لازم به ذکر است که شیعیان خود را میراث‌دار عدلیه و مفتخر به بهره‌مندی از میراث حُسن و قبح می‌دانند و توانسته‌اند حُسن و قبح عقلی را از الهیات و کلام به نظریه حقوق و اصول فقه وارد کنند. وارد شدن بحث الهیاتی و کلامی حُسن و قبح به فضای اصول فقه، نظریه حقوق و هرمنوتیک حقوقی که در جهان تشیع اتفاق افتاد، تحولی سترگ و ستودنی بود که انتظار می‌رفت در نحوه استنباط، عقلانی شدن و اخلاقی شدن فقه در اعصار پیشین و نهایتاً حقوق بشری شدن فقه در دوران معاصر تأثیر مستقیم بگذارد؛ اما بر آشنایان امر، به وضوح آشکار است که فقه عدلیه‌ی شیعی تفاوت حقوق بشری آشکاری با فقه اهل تسنن، که قائل به حُسن و قبح عقلی نیستند، ندارد. چرا فقیهان و علمای اصولی شیعی بیش از آنکه در بستر تفکر عدلیه‌ای و حقوق بشری به استنباط احکام پردازند، نظریه حقوق، نظام هرمنوتیک و تفسیری آنها شباهت و قرابت غربی با نظریه حقوق و نحوه استنباط شافعی دارد؟

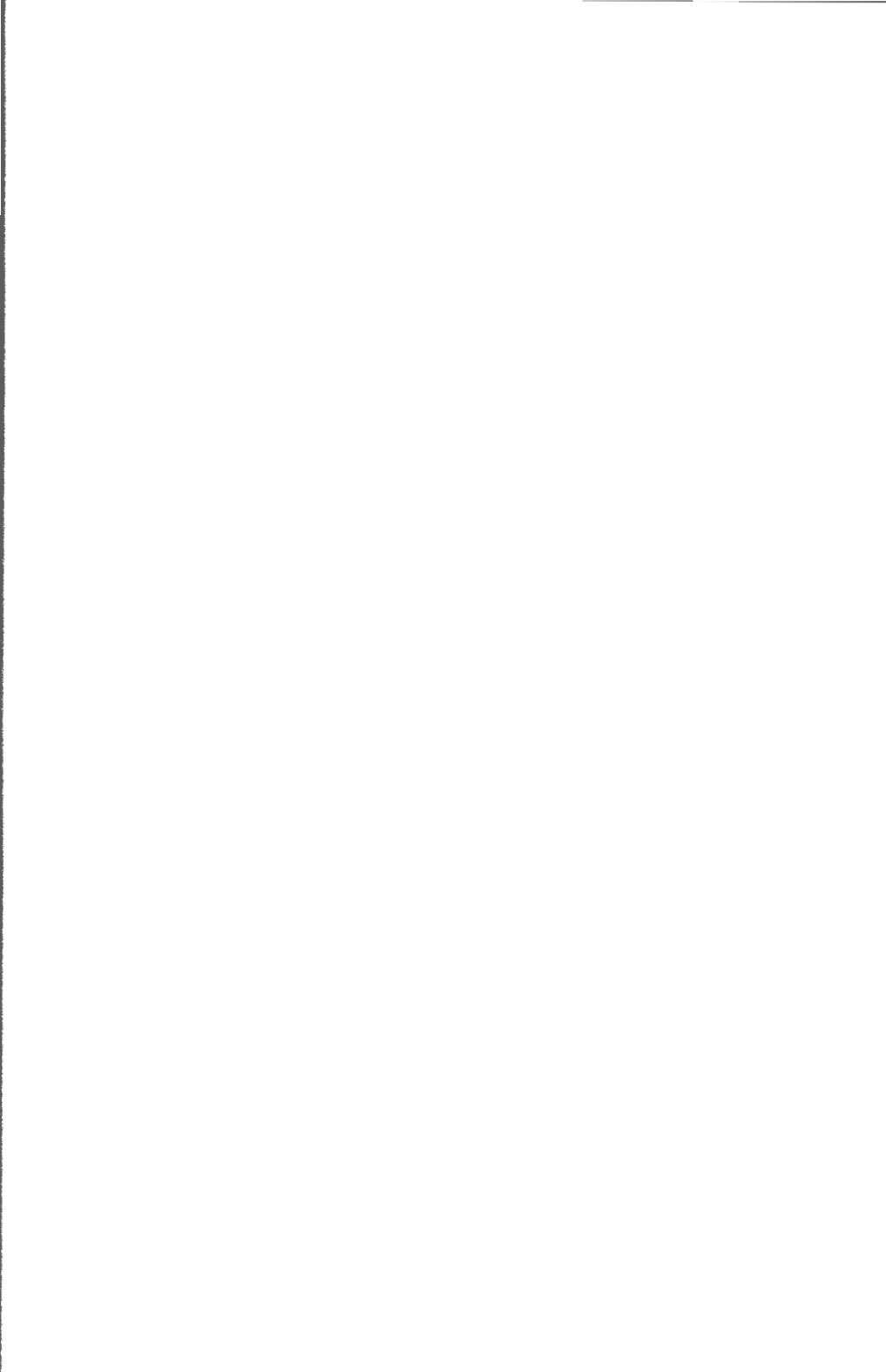
این مسائل همان کلاف سردرگم و چالش عمده‌ی تاریخ فقه، فقه تاریخی و حقوق بشر معاصر است که در صورت گشوده شدن به شاهرایی در حل بنیادی‌ترین مسائل امروز شیعیان تبدیل خواهد شد. از ضروری‌ترین مسائل امروز، تعمق اندیشمندان شیعی در شکاف عمیق ایجادشده میان فقه شیعه و بنیان‌های عقلی آن (الهیات حُسن و قبحی)، پرسش‌گری در باب چرایی این فاصله و چاره‌جویی در حل این معماست. تحقیقات و پژوهش‌های عمیق تاریخی و نسبت‌سنجی‌های مفهومی در مباحث حقوق طبیعی، در سطح وجودشناسی، معرفت‌شناسی، هرمنوتیک و نظریه حقوق، مواردی است که در

گشودن این گره کور کمک خواهد کرد و راه را برای تحولات عظیم آتی در سطح هنجاری باز خواهد نمود.

جناب آقای دکتر مجید نیکوئی، اندیش ورز جوان ما که به حق از شکوفه‌ها و امیدهای این مرز و بوم است، با تتبعی ستودنی و با تأملی کم نظیر و همه جانبه به کند و کاو در میراث حقوق طبیعی در سنت غربی پرداخته و آنگاه با بازخوانی و ارزیابی منابع مرتبط در سنت شیعی، اثری قابل توجه و تک‌نگاری تحسین برانگیزی در حل معمای پیش گفته ارائه کرده است. امید است دانش پژوهان و اندیش ورزان فلسفه اخلاق، نظریه حقوق و فلسفه سیاسی و از سوی دیگر عالمان، فقیهان، متکلمان و اصولیین شیعی از این اثر استقبال و راهکارهای ارائه شده در آن را به بحث گذارند. شایسته است کتاب حاضر هم به عنوان متنی دانشگاهی در محافل علمی و هم به عنوان اثری دردمندانه در درون سنت فکری شیعی مورد توجه قرار گیرد. برای آقای دکتر مجید نیکوئی آرزوی بهترین‌ها را دارم.

سید محمد قاری سیدفاطمی

بهمن ماه ۱۳۹۸

فهرست

- مقدمه تحلیلی ۱۹
- فصل اول. تأثیر آموزه‌های اسلامی بر تکامل تاریخی نظریه حقوق طبیعی و حق طبیعی ۳۵
- گفتار اول. حقوق طبیعی به مثابه خاستگاه مفهوم حق طبیعی و حقوق بشر ۳۸
- بند اول. دورویکرد متضاد به حقوق بشر ۴۱
- الف. حقوق بشر از چشم‌انداز نظریه‌ی حقوق طبیعی ۴۱
- ب. حقوق بشر به مثابه ارزش‌های تاریخی - اجتماعی ۴۲
- بند دوم. دلایل مخالفان سازگاری میان حق طبیعی و حقوق طبیعی ۴۵
- الف. خاستگاه متفاوت تاریخی و زبان‌شناختی حق طبیعی و حقوق طبیعی ۴۵
- ب. تعارض مفهومی حق طبیعی و حقوق طبیعی ۴۷
۱. حق طبیعی منشأ آزادی، حقوق طبیعی منشأ تکلیف ۴۷
۲. حق طبیعی مفهومی اخلاقاً بی‌طرف، حقوق طبیعی مفهومی اخلاقاً ۴۸
۳. تفاوت در مبنای الزام‌آوری حق طبیعی و حقوق طبیعی ۵۱
۴. تمایز میان تکلیف مستلزم حق و تکلیف برآمده از حقوق طبیعی ۵۲
- بند سوم. سازگاری میان حق طبیعی و حقوق طبیعی: تحلیل انتقادی ادله‌ی مخالفان ۵۳
- الف. شکاف تاریخی و زبان‌شناسانه حق طبیعی و حقوق طبیعی در بوطه نقد ۵۳
۱. سازگاری تاریخی و زبان‌شناسانه‌ی حق طبیعی و حقوق طبیعی ۵۳
۲. عدم کفایت مطالعات زبان‌شناختی برای تبیین مفاهیم نظریه‌محور و ضرورت تحلیل مفهومی آن‌ها ۵۵
- ب. تحلیل مفهومی حق طبیعی و سازگاری آن با نظریه‌ی حقوق طبیعی ۵۹
۱. قانون طبیعی (یا حقه مفهومی حق محور) ۵۹

۲. حق طبیعی و حقوق طبیعی: مفاهیمی اخلاقی با گستره‌ی اعمال متفاوت ۶۵
- بند چهارم. جایگاه مفهوم حق طبیعی در آراء نظریه‌پردازان حقوق طبیعی مدرسی ۷۴
- گفتار دوم. نوآوری‌های حقوق طبیعی مدرسی در پرتو تحلیل تاریخی ۷۶
- بند اول. حقوق طبیعی از یونان باستان تا قرن ۱۱ میلادی: رویکردی قاعده‌محور ۷۹
- الف. یونان باستان: فیزیس نمادی از قاعده‌محوری حقوق طبیعی ۷۹
- ب. حقوق طبیعی رومی ۸۳
۱. حقوق طبیعی رواقی: جبرگرا و ناسازگار ۸۴
۲. سیسروی رواقی: ارائه‌ی اولین نظریه‌ی حقوق طبیعی نظام‌مند ۸۶
- ج. ظهور مسیح تا اوایل قرن ۱۱ میلادی ۸۹
- بند دوم. چالش‌ها و دستاوردهای نظریه‌ی حقوق طبیعی مدرسی ۹۱
- الف. چالش‌های مواجهه‌ی عقل و وحی در حقوق طبیعی مدرسی ۹۱
- ب. نوآوری‌ها و دستاوردهای حقوق طبیعی مدرسی (با تأکید بر آکویناس) ۹۹
۱. نفی رویکرد قاعده‌محور به حقوق طبیعی و انکار تغییرناپذیری هنجارهای آن ۱۰۲
۲. عقل عملی به مثابه بنیان حقوق طبیعی ۱۰۷
۳. تمایلات طبیعی انسانی: راهنمای عقل عملی در تبیین هنجارهای حقوق طبیعی ۱۰۹
۴. آشتی عقل و وحی در نظریه‌ی حقوق طبیعی ۱۱۴
- گفتار سوم. تأثیر آموزه‌های اسلامی در ایجاد و تکامل حقوق طبیعی مدرسی ۱۱۶
- بند اول. عصر ترجمه و انتقال آراء اندیشمندان مسلمان به غرب در قرون وسطی ۱۱۷
- بند دوم. محورهای تأثیرپذیری آکویناس از ابن سینا در ارائه‌ی نظریه‌ی حقوق طبیعی ۱۲۴
- الف. کند و کاو در ماهیت عقل عملی به مثابه خاستگاه اندیشه‌ی حقوق طبیعی ۱۲۵
- ب. نفی ابدی بودن و تغییرناپذیری هنجارهای حقوق طبیعی ۱۲۹
- ج. ضرورت استعانت از تمایلات انسان برای کشف هنجارهای حقوق طبیعی ۱۳۳
- د. بنیان‌های الهیاتی نظریه‌ی حقوق طبیعی ۱۳۶
- جمع‌بندی ۱۳۸
- فصل دوم. حقوق طبیعی در آموزه‌های شیعی: ظرفیت‌ها، موانع و راهکارهای رفع موانع ۱۴۳**
- گفتار اول. ظرفیت‌های آموزه‌های شیعی در ارائه‌ی رویکرد حقوق طبیعی: نقش عقلانیت در کلام و اصول فقه ۱۴۴
- بند اول. تطور تاریخی و تحلیل مفهومی عقل خودبنیاد به مثابه گوهر حقوق طبیعی ۱۴۴
- بند دوم. استقلال اخلاق و نقش حقوق طبیعی در تبیین ماهیت گزاره‌های اخلاقی از منظر اندیشمندان مسلمان ۱۵۵

- الف. نفی وابستگی اخلاق به اراده‌ی الهی از منظر هستی‌شناسانه: تحلیل رویکردها ۱۶۰
۱. حُسن و قبح به مثابه مشهورات ۱۶۰
۲. حُسن و قبح به مثابه ارزش‌های ذاتی ۱۶۵
۳. حُسن و قبح به مثابه امور اعتباری ۱۶۹
- ب. امکان معرفت عقلی به گزاره‌های اخلاقی به مثابه سنگ بنای رویکرد حقوق طبیعی شیعی ۱۷۳
۱. معناشناسی «عقلانیت» در مبحث حُسن و قبح ۱۷۵
۲. دلایل عقلی بودن حُسن و قبح ۱۷۸
- بند سوم. آشتی عقل و وحی در پرتو قاعده‌ی ملازمه ۱۸۰
- الف. ملازمه‌ی میان عقل و شرع: مبنایی برای گذار حقوق طبیعی شیعی از امر اخلاقی به سطح حقوقی ۱۸۱
- ب. ملازمه‌ی میان شرع و عقل: نقش ملاکات احکام در تقویت رویکرد حقوق طبیعی شیعی ۱۸۵
- گفتار دوم. موانع معرفتی ارائه‌ی رویکرد حقوق طبیعی شیعی در گفتمان اصول فقه ۱۹۰
- بند اول. جایگاه و مبانی اعتبار (حجیت) قطع در نظام اصول فقه شیعی ۱۹۴
- الف. تحلیل مفهومی «حجیت» قطع ۱۹۶
- ب. حجیت قطع و کاشفیت ذاتی آن از واقع ۲۰۰
- بند دوم. تحلیل انتقادی کاشفیت ذاتی قطع از واقع ۲۰۴
- الف. معرفت‌شناسی مدرن و عدم امکان علم به کشف واقع ۲۰۵
- ب. عدم کاشفیت ذاتی قطع از واقع از منظر اصول فقه ۲۱۰
۱. نظریه‌ی تخطئه و عدم امکان علم به کشف واقع ۲۱۰
۲. حجیت قطع: امری اعتباری نه ذاتی ۲۱۶
- بند سوم. اجتهاد در اصول: پیش شرط ایجاد رهیافت حقوق طبیعی شیعی ۲۱۹
- گفتار سوم. راهکارهای رفع موانع در ارائه‌ی رویکرد حقوق طبیعی شیعی ۲۲۲
- بند اول. انسداد باب علم و علمی و حجیت مطلق ظن: افقی به سوی رهیافت حقوق طبیعی شیعی ۲۲۳
- الف. دلایل انسداد باب علم ۲۲۸
- ب. دلایل انسداد باب علمی و حجیت خبر واحد ۲۳۱
- بند دوم. بازخوانی مستقلات عقلی در پرتو روش استدلالی رالز: گامی به سوی بسط رویکرد حقوق طبیعی شیعی ۲۳۸
- الف. تحلیل مستقلات عقلی با تأکید بر آرای مظفر ۲۳۸

- ب. روش استدلالی جان رالز در ارائه‌ی نظریه‌ی عدالت: توافق عقلا در پس پرده‌ی
بی‌خبری ۲۴۲
- ج. بسط رهیافت حقوق طبیعی شیعی در مستقلات عقلی با استعانت از روش رالز ۲۴۶
- جمع‌بندی ۲۴۹

فصل سوم. مبانی و پیامدهای رهیافت حقوق طبیعی شیعی در نظریه‌ی دولت از منظر تحولات

- تاریخی ۲۵۱**
- گفتار اول. سیاست و حکومت از منظر شیعیان در پرتو تحولات تاریخی ۲۵۲
- بند اول. عصر حضور: نبوت، امامت و تنوع برداشت‌ها ۲۵۳
- بند دوم. عصر غیبت: تحولات اندیشه‌ی سیاسی شیعی در پرتو بازخوانی مفهوم امامت ۲۵۸
- الف. نگاه غاصبانه به حکام و عدم توجه به مفاهیم سیاسی ۲۵۹
- ب. تصدی امور عمومی از منظر عالمان شیعی: دورویکرد رقیب ۲۶۶
۱. ولایت سیاسی فقیه ۲۶۶
۲. عدم ولایت سیاسی فقیه ۲۶۸
- گفتار دوم. مبانی رهیافت حقوق طبیعی شیعی در نظریه‌ی دولت ۲۷۲
- بند اول. عدالت الهی و محدودیت قدرت خداوند به قانون ۲۷۴
- بند دوم. اصالة الاباحه و تقدم آزادی بر تکلیف ۲۷۹
- بند سوم. تقدم حق بر حکم ۲۸۹
- الف. حق و حکم: تحلیل مفهومی ۲۸۹
- ب. آزادی به مثابه مبانی تقدم حق بر حکم ۲۹۴
- گفتار سوم. پیامدهای رهیافت حقوق طبیعی شیعی در نظریه دولت: مقایسه‌ای تطبیقی با رویکرد
رقیب ۲۹۸
- بند اول. ولایت سیاسی فقیه، اصالة الحظر و تمایل به نظریه‌ی دولت مطلقه ۳۰۳
- الف. ویژگی‌های دولت مطلقه ۳۰۳
- ب. اصالة الحظر، تقدم حکم بر حق و نفی آزادی مردم در تعیین سرنوشت خویش ۳۰۶
۱. مشروطیت و مناقشه‌های مشروعه‌خواهان با مشروطیت ۳۰۸
۲. ولایت مطلقه‌ی فقیه و نظریه حکومت اسلامی ۳۱۲
- بند دوم. رهیافت حقوق طبیعی شیعی و تمایل به نظریه‌ی دولت مشروطه ۳۱۶
- الف. ویژگی‌های دولت مشروطه ۳۱۶
- ب. عدالت، تحدید قدرت و حاکمیت قانون ۳۱۸
- ج. اصالة الاباحه، تقدم حق بر حکم و حق مشارکت مردم در تعیین سرنوشت خویش ۳۲۰

۳۲۸..... جمع بندی

۳۳۱..... نتیجه گیری

۳۳۹..... منابع □